

“КОЗАЦЬКА” СЕМАНТИКА ДЕЯКИХ ВЛАСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ УКРАЇНИ: НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК

Фольклор є тією частиною культури, яка супроводжує кожний народ від формування до сьогодення, акумулюючи в собі знання, зберігаючи ознаки національного сприйняття, віддзеркалюючи дійсність рідною мовою, яка втілює своєрідність цілого народу [1.-С.349].

Фольклорне слово за законами жанру естетично й стилістично навантажене, семантично повне, із широкими асоціативними зв'язками. У текстах відбуваються зрушення у семантиці мало не кожного компонента (у тому числі й онімічного), спричинені цими асоціаціями. При чому онім не повинен повністю змінити значення. Просто він потрапляє у такий контекст, який допомагає з'явитися усталеним асоціаціям [2.-С.97], дозволяє передати історичні події, охарактеризувати об'єкт, що має ту чи іншу назву. Розширюючи своє значення, топонім перетворюється на символ, свого роду сигнал для відтворення закріплених у свідомості народу знань про загальновідомі події.

Аналізуючи народні афоризми, ми спиралися на загальновизнану тезу про те, що національну картину світу формує цілий ряд факторів, зокрема географічний, історичний, культурний, релігійний, і під їхнім впливом формується національна психологія. Ціла низка фразеологізмів містить у своїй семантиці національно-культурний компонент. Наприклад, усім відома приказка *“терпи, козак, отаман будеи”* указує на прагнення козаків стати при владі, аби реалізувати свої здібності, показати себе мужнім і мудрим керівником. Ця та інші приказки вказують на суттєву рису українського менталітету – *козацькість*. Дане поняття містить серед іншого такий компонент, як волелюбність, яка набула розвитку на тлі української природи (*“степ та воля – козацька доля”*, *“коли козак в полі, то він на волі”*). Як відомо, українці завжди надавали перевагу особистій свободі (*“хоч спина гола – та своя воля”*).

Включення до складу українських прислів'їв та приказок топонімів допомагає реалізувати досвід попередніх поколінь, втілити через одне слово цілу низку асоціацій, прагнень, уявлень, які імпліцитно включено до семантики топоніма-символу.

Однією з найвизначніших з точки зору української історії місцевостей є *Січ*, закріплене віками ім'я для адміністративного й військового центру *Запорозжя* [3.-С.747]. Повна назва – *Запорозька Січ* – у текстах прислів'їв і приказок не вживається. Поряд із цією назвою часто стоїть онім *Великий Луг*, що іменує комплекс Дніпрових плавнів на лівому березі ріки [4.-С.222]. Козаки, вільні люди, які були втіленням народної мрії про волю [5.-С.65], називали *Запорозжям окрему територію*, незалежну від сусідніх, *вільну козацьку сторону* (*“славний козак Залізняк – славніше Запорозжя”*) та *власне Січ* (*“бідний, бідний, пане Степане: не попав, небоже, на Запорозжя, не найшов гаразд шляху”* – про Степана Потоцького, який потрапив у полон і скоро помер [6.-С.368] після битви на Жовтих Водах). Саме в *Лузі* знаходили захист і притулок запорожці. *“Як козак у Лузі”* кажуть про людину, яка знаходиться у *безпеці*. Незважаючи на важкі умови життя, *Запорозжя* вабило до себе козаків [6.-С.114], оскільки це було гарантією свободи (*“пиду на Низ, щоб ніхто голови не гриз”*). *Запоріжжя* для українців – не просто географічна назва, але символ волелюбства.

Найчастотнішою назвою є, звичайно, *Січ*, яку справедливо називають *козацькою матір'ю* (*“наш Луг – батько, а Січ – мати, от де треба помирати”*). Онім *Січ* – маркована назва, що дозволило Е.С. Отіну віднести цю власну назву до групи узуальних конотативних ергонімів [7.-С.124]. Основним відтопонімічним значенням виступає *“козацька вольниця”*, інакше – *“козацький дім”*, *“козацька доля”*: *“козаку не втекти від Січі”*, *“хто любить піч, тому ворог Січ”*, *“чи то можна Січ віддати за спасибі”*. Формулою привітання у козаків були такі слова: *“пугу! пугу! – козак з Лугу”*, через що П. Куліш порівняв запорожців із *“хижим птаством на степу”* [8.-С.51]. Зберігаючи пряме значення, ці вислови не можуть увійти до активного фонду мови і вважаються не актуальними зараз [9.-С.47]. Але вони безцінні з точки зору історії та етнографії, тому що дають можливість змодельовувати поняття про даний об'єкт на матеріалі, що дійшов до нас з тих часів, подібно до історичних пісень. Персоніфікація, називання *матір'ю* як реалізація семи *“родинність”* повною мірою виражає ставлення до *Січі*, а сама назва набуває символічного звучання. Одним з основних засобів передавання інформації історико-культурного плану є алюзія. У вислові *“і на Січі мудрий німець картопельку садить”* йдеться про події після зруйнування *Запорозької Січі*: ці землі заселили німецькі колоністи (згадаємо рядок народної пісні: *“Катерино, вража бабо, що ти наробила, Степ*

широкий, край веселий ще й занастила...”)). Вираз перейшов до розряду приказок ще у ХІХ ст., вважається народним, хоча має автора. У поемі “І мертвим, і живим...” Т.Г. Шевченко писав:

І на Січі мудрий німець

Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя... [10.-С.312]

Домінантними у семантиці онімів виступають семи “дім”, “козак”, “слава”, “вільність”, хоча останній з наведених прикладів вимагає уточнення “колишній дім для колишніх козаків з колишньою славою і волею”.

Найпомітніше місце в історії України займає війна 1648–1654 рр. Багато народних творів різних жанрів про козацтво з'явилося в ці часи. Найголовніші битви оспівані народом. Зафіксовано і кілька приказок: “*під Корсунем родилася, на Пиляві хрестилася*”, “*були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява*”. Основний акцент робиться на тому, що це переможні для української армії битви, поляки ж раз у раз зазнавали поразки (“*це той пан Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки*”). Топоніми тут виступають головним чином не як назви конкретних географічних об'єктів – вони метонімізуються, позначаючи назву битви (це окремих розряд онімів – *хрононіми*), зберігаючи при цьому співвіднесеність з об'єктом, назвою якого вони є.

Прирошення семи “*родинність*” до семантики онімів за рахунок реалізації асоціацій відбувається й у вислові “*Січ – мати, а великий Дніпр – батько*”. Приказка відоміша в іншому вигляді: “*Січ – мати, а Великий Луг – батько*”. Така варіація власних назв цілком виправдана з історичної та географічної точки зору: кожна з них номінує територію, на якій була розташована Січ. Правда, при цьому відбувається звуження географічного значення оніма – у даному разі номінується лише частина ріки (пор. “*в мене батьків сім байдаків, а восьмий нагружається коло Дніпра*”). Але саме ця частина ріки займає найпочесніше місце в народній свідомості.

Стаючи фольклоронімами, топоніми сприймаються як частина цілого. З одного боку, ціле вимагає від оніма не лише бути назвою об'єкта або орієнтиром у просторі (тобто вказувати маршрут або якийсь пункт подорожі), але й повноти характеристики, асоціативності. З другого боку, сам топонім має основні та периферійні семи, містить історично-соціальні асоціації, здатний реалізуватися і як слово з прямим значенням, і як троп, здатний мати узуальне (словникове) значення й актуальне. При чому значущість його залежить від багатьох факторів: знаності, популярності, суспільної важливості названого об'єкта. Важливими виступають культурно- чи соціально-інформативна функції, а також образна, коли онім уособлює щось, переносно називає (*Великий Луг, Дніпро, Корсунь, Пилява*). Розглянуті нами топоніми несуть традиційну асоціативність, стереотипність сприйняття, чим зумовлюється процес заміни у свідомості мовця первинного значення конотативним, символічним: *Дніпро* – символ України, *Січ* – козацтво, *Запоріжжя* – воля, *Жовті Води* – перемога.

Джерела та література

1. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры: Пер. с нем. – М., 1985.
2. Карпенко Ю.А. Проблемы типологии литературной ономастики: Имена собственные в поэзии Беллы Ахмадулиной и Лины Костенко // Літературна ономастика української та російської мов: Взаємодія, взаємозв'язки: Зб. наук. пр. – К., 1992.
3. Енциклопедія українознавства: В 11 т. – К., 1994. – Т. 2.
4. Енциклопедія українознавства: В 11 т. – К., 1994. – Т. 1.
5. Наливайко Д. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К., 1992.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
7. Отин Е.С. Типология коннотативных онимов и их производных // Українська пропріальна лексика: Матеріали наук. семінару 13-14 вересня 2000 р. – К., 2000.
8. Куліш П. Чорна Рада: Хроніка 1663 року: Роман. – К., 1993.
9. Скрипник Л.Г. Фразеология украинского языка: Автореф. дисс... докт. филол. наук. – К., 1974.
10. Шевченко Т. Твори: У 3 т. – К., 1961. – Т. 1.

Summary

This article is devoted to research of semantics of proper name in structure of proverbs and sayings, revealing ethnoculture of features of Ukrainian associative thinking. Attempt in particular is made to define semantic majorants in value toponyms, which became symbols Cossack of the period of a history, symbols freedom-loving of our people.